

Jelka Pirkovič

Vloga novomeškega Kapitlja v urbanistični zasnovi Novega mesta

Ko človek pomisli na Novo mesto, mu pred očmi vstane podoba mesta na okljuki Krke, kjer se za poglede od vseh strani na najvišjem delu, v skoraj geometrijskem središču starega mesta dviguje zvonik kapitelske Miklavževe cerkve. Silhueta mesta z dominantno kapitlja je v naši zavesti postala simbol Novega mesta, tako kot je simbol Ljubljane Ljubljanski grad, simbol Maribora Pristan in simbol Kopra Pretorska palača.

Celo nepoučenega obiskovalca Novega mesta bo v oči zbudilo dejstvo, da bo na mestnem zemljevidu zaman iskal grad. Vsa srednjeveška mesta v celinskem delu današnje Slovenije premorejo vsaj eno grajsko stavbo, če ne več, tako kot na primer Celje, ki ima zgornji, Stari celjski grad, in spodnji, Mestni grad. V Novem mestu ni ohranjena niti grajska razvalina. Najbližji gradovi Grm, Kamen in Neuhoof so novejšega nastanka od mesta in tudi niso bili nikoli gosposki povezani z njim.

Podatki, ki bi raziskovalca novomeške gradbene in urbanistične zgodovine neposredno opozarjali na pomen kompleksa kapitelske cerkve v zasnovi Novega mesta, so skopi. Naj jih na kratko povzamem. Novo mesto je bilo ustanovljeno 7. aprila 1365 po volji deželnega kneza, vojvode Rudolfa IV. Habsburškega¹. Listini iz 6. oziroma 8. februarja istega leta govorita o zamenjavi posesti med Habsburžanom in stiškim opatom Petrom; stiška cisterca odstopa svojo posest v Gradcu vojvodi Rudolfu, ki je tod zgradil mesto, v zameno dobi neko drugo posest². Listina iz leta 1400, ki se je ohranila v kapitelskem arhivu³, omenja novomeškega duhovnika, vendar ne pove, kateri cerkvi je pripadal. Iz virov vemo, da je bilo v mestu

kmalu po ustanovitvi vsaj troje cerkva: cerkev sv. Antona v gozdu, ki je stala na prostoru sedanjega Prešernovega trga in se prvič omenja leta 1389⁴, kapela sv. Lenarta, ki so jo leta 1469 prevzeli frančiškani, ko so se zaradi turške nevarnosti umaknili iz Metlike⁵, in špitalska cerkev Blažene device Marije, ki je prvič omenjena leta 1428⁶.

Po vsem tem je jasno, da Novo mesto pred ustanovitvijo kapitlja ni imelo župnika, saj je novomeško ozemlje cerkveno upravno sodilo pod pražupnijo v Mirni peči, domnevno ustanovljeno v 11. stoletju⁷. Cerkev sv. Nikolaja je sicer prvič omenjena leta 1428⁸. Iz vira ne zvemo, kakšna ustanova je to bila, vendar takrat očitno ni imela svojega kaplana. Kaže, da je šele ustanovitev kolegiatnega kapitlja, o katerem govori listina iz leta 1493⁹, pomenila tudi to, da je Novo mesto postalo hkrati župnija in sedež kolegiatnega kapitlja, katerega prvi prošt je bil Jakob Auersperger, župnik v Šentrupertu¹⁰.

Kar zadeva stavbno zgodovino kapitelske cerkve sv. Miklavža, nas na tem mestu ne zanima toliko potek njene zidave in prezidav od ustanovitve Novega mesta dalje, temveč predvsem vprašanje, ali je že ob ustanovitvi mesta na nje-

¹ Prepis in prevod novomeškega privilegija iz leta 1365, objavljeno v Sergij Vilfan, "Novomeški mestni privilegij iz leta 1365", Novo mesto 1365-1964, Prispevki za zgodovino mesta, Maribor, 1969, str. 99-107.

² Stiški samostan je vojvodi Rudolfu odstopil šest kmetij z zemljiščem "nekoč imenovanim Gradec pri Krki, koder je omenjeni naš gospod vojvoda Rudolf na novo zgradil mesto, imenovano Rudolfsverde..." Božo Otorepec, "Prepis in prevod zamenjalne listine med Rudolfom IV. in Stiškim samostanom", ibid, str. 112.

³ Franc Baraga: Inventar kapitelskega arhiva v Novem mestu, (KANM), Novo mesto 1990, tipkopis, str. 6, listina f.III, št. 2.

⁴ Mittheilungen des historischen Verreins für Krain, Ljubljana 1866, str. 5. Listina govori o tem, da Peter s Čreteža in žena Urša zastavita neko posest Juriju Gallu, župniku v Trebnjem in predstojniku bratovščine sv. Trojice v cerkvi sv. Antona v Novem mestu.

⁵ Namestnik oglejskega patriarha je 7. januarja 1470 frančiškanom izročil kapelo sv. Lenarta. Ivan Vrhovec: Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891, str. 37.

⁶ Mittheilungen 1866, str. 7.

⁷ Janez Höfler: O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem, Ljubljana 1986, str. 37.

⁸ Gre za prepis starejše listine iz leta 1428 (prepis je ohranjen v KANM, f. XXXIV, 1), v kateri mirenski župnik in drugi ustanovitelji nalagajo kaplanu pri sv. Antonu, da mašuje tudi v "Sandt Nicla Kirch".

⁹ Mittheilungen 1865, str. 37-39.

¹⁰ Peter Radics: Herbert VIII. Freiherr zu Auersperg (1528-1575), ein krainischer Held und Staatsmann, Dunaj 1862, str. 36. Dušan Kos sicer navaja, da je bil "prvi novomeški prošt Jakob Novomeški, ki je menda izhajal iz plemiške rodbine Turjaških" in je bil pred tem župnik v Črešnjivcu pri Slovenski Bistrici in v Ponikvi. D. Kos, "Gospodstvo novomeškega kapitlja do srede 17. stoletja", Dolenjski zbornik 1990, Novo mesto 1990, str. 87.

govi "Akropoli" stala cerkev. Če hočemo logično pojasniti to vprašanje, moramo oblikovati tudi hipotezo o naselbinski genezi Novega mesta. Ko sta Jože Gregorič¹¹ in Milko Kos¹² raziskovala zgodovino mesta, sta ponovila Valvasorjevo mnenje¹³, da je na novo zgrajeno mesto, po svojem ustanovitelju imenovano Rudolfswert, nastalo prav tam, kjer je stal nekdanji Gradec s stiškim dvorom. Nasprotno temu sem postavila hipotezo¹⁴, da je predurbana naselbina, sestavljena iz šestih kmetij, ki jih navaja že omenjena darilna pogodba med Rudolfom IV. in stiškim samostanom, stala tik pod vrhom sedanjega Kapiteljskega hriba, in to na mestu sedanjega Kidričevega in zahodnega dela Prešernovega trga. Ko je Rudolf IV. že pred formalno ustanovitvijo mesta začel z zidavo meščanske naselbine, so za ta namen izkrčili spodnjo teraso¹⁵, to je zemljišče, kjer se sedaj razprostira Glavni trg. Zemljišče so razdelili na značilne trakaste parcele. Še dobrih sto let po ustanovitvi mesta so stale meščanske hiše z vrtovi tudi na prostoru kasnejšega frančiškanskega samostana, saj je leta 1472 Elizabeta Črnomaljska kupila osem hiš z vrtovi za stavbišče samostana¹⁶.

Meščanske trakaste parcele so značilne za zrelo fazo srednjeveške urbanizacije, ki se v literaturi omenja tudi s pridevnikom "gotska"¹⁷. Imajo jih mesta, ki so bila ustanovljena v visokem srednjem veku, kar velja tudi za Novo mesto. Na parcelah ob Glavnem trgu so postopoma zgradili trgovsko-meščanske hiše, za katere predvidevam, da so v zreli fazi izgradnje mesta, ki jo zaznamuje ustanovitev kapitlja in postavitve dolgega kora kapiteljske cerkve, že bile zidane in so zato v njih v fragmentih ohranjene poznogotske kamnite stavbne prvine¹⁸.

To, da je nova meščanska ustanova nastala ob starejši naselbini in ne neposredno na njenem mestu, dokazujejo naslednja dejstva: menjalna pogodba med Rudolfom IV. in stiškim opatom izrecno navaja, da je že pred menjavo Habsburžan dal sezidati mesto. Analiza parcelacije in poteka prometnic znotraj novomeškega obzidja priča o dvojni urbani zasnovi, in sicer po eni strani o načrtnem oblikovanju Glavnega trga in trakasti parcelaciji vzdolž njega, po drugi pa o starejši parcelni in prometni mreži, ki je značilna za ruralno naseljitveno tradicijo. Tako so v območju Kapiteljskega hriba ohranjene parcele bolj nepravilnih oblik, v katerih slutimo kasnejšo delitev prvotnih večjih zemljiških enot, ter "kapilarna" ulična mreža, ki se močno razlikuje od pravokotniške in hierarhične ulične mreže v ožjem območju Glavnega trga.

Glavna predurbanska značilnost tega dela mesta, ki neposredno opozarja na njegovo relativno starost, sta dva trga nepravilnih oblik. Na prvem, jugovzhodnejšem je nekdanja stala cerkev sv. Antona v gozdu¹⁹, na drugem, bliže vrhu Kapiteljskega hriba, pa je še med drugo svetovno vojno stala pritlična hiša kmečkega videza²⁰. Ali smemo v tej hiši videti naslednico ene od šestih kmetij, ki jih omenja menjalna listina iz leta 1365?

Ta dejstva kažejo na možnost, da je prvotna glavna prometnica od Marofa do broda na Krki, ki ga lahko lociramo na mesto kasnejšega lesenega mostu, potekala po sedanjem Kidričevem in Prešernovem trgu (torej mimo kapele sv. Antona v gozdu) in naprej po sedANJI Sokolski ulici. Zato ta ulica tudi po ustanovitvi Novega mesta ni imela vloge pomožne gospodarske poti, ki naj bi omogočala le dostop do nepozidanih zadnjih koncev trakastih parcel vzdolž Glavnega trga, temveč je zaradi svoje relativne starosti bila samostojna mestna ulica s posebnim nizom hiš in s svojo parcelacijo. Da je temu res tako, dokazujejo ohranjeni poznogotski stavbni elementi v hiši na vogalu Sokolske in Muzejske ulice.²¹

¹¹ J. Gregorič, "Kulturna slika Novega mesta in njego zunanje lice", *Kronika slovenskih mest*, VI, 1939, str. 122. Gregorič eksplicitno govori tudi o tem, da se je potem, ko je bil že pozidan Glavni trg, zaradi naraščanja števila prebivalcev večala florisna mreža in sicer koncentrično v smeri proti vrhu Kapiteljskega hriba.

¹² Milko Kos, "Ustanovitev Novega mesta", *Novo mesto 1365-1965*, str. 82-83.

¹³ J.W. Valvasor: *Die Ehre des Herzogthums Krain*, XI, str. 481; kjer govori o tem, da je, preden je Rudolf IV. zgradil Novo mesto, tam stal stiški dvor, imenovan Grätz.

¹⁴ Jelka Pirkovič, "Oblikovni značaj Novega mesta", *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n.v. XIX, 1983, str. 57-58.

¹⁵ O tem, da je prvotno tod rasel gozd, posredno dokazuje v listinah izpričan pridevek "v gozdu" in sicer v zvezi "kapela sv. Antona v gozdu".

¹⁶ Josip Gruden: *Cerkvene razmere med Slovenci v XV. stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije*, Ljubljana 1908, str. 95.

¹⁷ Cf. predvsem literaturo o urbani zgodovini čeških mest, n. pr. Oldrich Dostal et al.: *Československa historická mesta*, Praga 1974, str. 32-41.

¹⁸ J. Pirkovič, "Novomeški Glavni trg in njegova gradbena zgodovina", *Dolenjski zbornik*, Novo mesto 1985, str. 114-115.

¹⁹ Kasneje so partocinij prenesli na sv. Florjana, zato se je trg ob njej tudi imenoval Florjanov trg. Cerkvico, ki jo je Valvasor štel za zelo staro, so podrli na prelomu 19. in 20. stoletja. Cerkvica je še vrisana na reambulančni katastrski mapi Novega mesta iz leta 1896. Vrhovec v svoji *Zgodovini Novega mesta*, objavljeni leta 1908, govori o tem da so jo "pred par leti do tal podrli", op. cit., str. 32.

²⁰ Oba trga danes nosita ime Prešernov trg.

²¹ Gre za kamnit, šilast portal s posnetimi robovi, ki je očitno služil kot vhod v klet prvotne stavbe. Podobna portala sta ohranjena tudi na fasadi mežnarije (Muzejska ulica št. 14) in v veži sedanje stavbe na Glavnem trgu št. 30. Vsi trije portali slogovno kažejo na zgodnje 16. stoletje, torej na čas neposredno po ustanovitvi kolegiatnega kapitlja.

Proštija - stari vhodni portal.

Vrnimo se k vprašanju, ali je na vrhu Kapiteljskega hriba že pred letom 1428 stala cerkev oziroma kapela. Logično bi bilo, da bi takšna strateška lega bila že v predurbanski fazi izkoriščena za obrambne namene, morda za lokacijo stiškega dvora, ki ga omenja Valvasor. Brez arheoloških dokazov, ki bi jih dala izkopavanja v ladji in ob temeljih zvonika kapiteljske cerkve, so vsakršna sklepanja le akademska hipoteza. Če hipoteza o stiškem dvoru na tem mestu drži, lahko domnevamo dvojje: ali je v sklopu stiškega dvora že obstajala starejša kapela, ki bi služila le bogoslužju upraviteljev dvora, medtem ko je bila cerkev sv. Antona že ob ustanovitvi podružnica mimopeške župnije. Druga možnost je verjetnejša: prvotno cerkev sv. Miklavža so zgradili šele po ustanovitvi mesta. Vsekakor je mestna skupnost v začetku svojega obstoja kot bogoslužni prostor uporabljala cerkev sv. Antona. Tu so ustanovili najstarejšo bratovščino v mestu, bratovščino sv. Trojice, in leta 1428 tudi kaplanijo²². Tako lahko postavimo trditev, da je bila do ustanovitve kolegiatnega kapitlja cerkev sv. Antona če ne starejša od Miklavževe pa vsaj pomembnejša od nje.

Mesto je dobilo monumentalno dominantno šele v času, ko so sezidali gotško prednico sedanje barokizirane ladje mestne cerkve sv. Miklavža²³, ki jo je domnevno zaključeval obokan kratki kor. Ta učinek sta še povečali zidava dolgega kapiteljskega kora, ki ga upravičeno lahko postavimo v čas okrog 1509²⁴, in nadzidava ter barokizacija cerkenega

stolpa iz leta 1667²⁵.

Pogled na Kapitelj z dveh različnih zornih kotov nam kažejo upodobitve Novega mesta iz Valvasorjeve Topografije Kranjske in iz Slave. Najprej si oglejmo obe klasični veduti Novega mesta, ki sta delo Valvasorjevega bakroreza Andreasa Trosta. Prva je bila, kot rečeno, objavljena v Topographii Ducatus Carnioliae Moderna²⁶, druga je del opisa Novega mesta v Slavi vojvodine Kranjske²⁷. Obe očitno prikazujeta pogled na mesto z Recljevega hriba. In vendar sta različni. Če odmislimo dejstvo, da imata obe upodobitvi različen format in da tudi napisa nista identična, nas v v oči zbode razlika v prikazu kapiteljske cerkve.

Bakrorez iz Topografije kaže kapiteljsko cerkev v perspektivni skrajšavi. Vidimo visoki prezbiterij, ob njej rizalit zakristije, nad streho prezbiterija se dviguje zvonik z baročno kapo.

Bolj znani bakrorez iz Slave pa se na videz ne sklada z ugotovitvami, ki jih dajejo raziskave stavbne zgodovine: prikazano je cerkveno stavbno telo, kjer je ladja videti enako visoka kot prezbiterij. Zdi se tudi, da cerkev nima zvonika ampak le zvonico z baročno kapo, ki je nameščena na cerkveni ladji. Edina logična razlaga teh pomanjkljivosti je, da je kapiteljska cerkev v Slavi upodobljena iz drugega zornega kota kot preostalo mesto, to je izpod vrha Grma, z nekdanje Metliške ceste²⁸. Kot je bilo ugotovljeno tudi za druge Valvasorjeve vedute mest, takšna sprememba perspektive posameznih delov glede na celotno upodobitev ni bila tako redek pojav.

Tretja Valvasorjeva podoba Novega mesta je ohranjena na manj znanem bakrorezu iz Slave, ki je delo novomeškega rojaka Ivana Kocha. Vključena je v upodobitev, kjer gotski kralj Cniva oblega Novo mesto na Krki²⁹. Kochova grafika upodablja mesto s severne strani, nekako od tam, kjer danes stoji gimnazija. Zunaj slike je ostal kapucinski samostan³⁰, verjetno tudi zato, ker bi motil vsebinsko plat upodobitve. Glede perspektive in glede natančnosti v razmerjih in posameznostih je bolj verodostojna od Trostovega bakroreza. Nekoliko nerealno so prikazane topografske razmere: Kapiteljski hrib se zdi kot skoraj

²² KANM, f. V, št. 9, objavljeno v Mittheilungen 1866, str. 5-6.

²³ Dosedanji raziskovalci gradbene zgodovine kapiteljske cerkve postavljajo zidavo prvotne ladje v različna obdobja: Gregorič in Mušič v čas ustanovitve mesta, Komelj pa v čas okrog 1428. J. Gregorič, "Najnovejša umetnostnozgodovinska odkritja v Novem mestu", Kronika slovenskih mest IV, 1937, št. 2, str. 218, Marjan Mušič, "Podoba novomeške kapiteljske cerkve skozi čas", Novo mesto 1365-1965, str. 167, in I. Komelj, op. cit., str. 201 in 204.

²⁴ I. Komelj, op. cit., str. 205.

²⁵ I. Vrhovec, op. cit., str. 25.

²⁶ 1679, str. 209.

²⁷ Knjiga XI, str. 481.

²⁸ Metliška cesta je pomenila glavno južno prometnico, ki je vodila iz karlovške in metliške smeri preko Gorjancev do starega novomeškega lesenega mostu čez Krko. Danes je njen severni iztek na nekdanje kandijsko mostišče ohranjen v poteku Resljeve ceste. Ta mestna vpadnica je izgubila svoj pomen, ko so leta 1898 zgradili novi kandijski most.

²⁹ Ibid, XIV, str. 155.

³⁰ Dokončanje njegove gradnje vsekakor sega v čas pred nastankom Kochove grafike, to je v leto 1672. I. Vrhovec, op. cit., str. 18.

ravna, nekoliko privzdignjena ploščad, tako da zahodno mestno obzidje, šance, poteka vzdolž proštjskega vrta v navidez vodoravni smeri, in ne po vzpenjajočem se terenu, kot je to v resnici.

Kapiteljska kašča, v ozadju cerkev sv. Miklavža.

Na vseh treh Valvasorjevih upodobitvah je realno prikazana proštija, seveda kot rečeno, z dveh zornih kotov. Njena gradbena zgodovina je v primerjavi z drugimi stavbnimi spomeniki v mestu najmanj raziskana. Očitno je najstarejši vzhodni trakt, saj ima na dvoriščni strani ohranjen kamnit poznogotski portal s posnetimi robovi, na zunanji vzhodni steni pa dvojne kletnih oken z okviri iz istega časa. Najverjetneje gre za prvotno "kapiteljsko hišo", za gradnjo katere je mestna skupnost leta 1497³¹ odstopila mestno zemljišče. Ob njeni južni fasadi, med hišo in kaščo, so izkopali vodnjak, ki je ohranjen še danes³². V naslednji gradbeni fazi, o kateri govori vir iz leta 1558, so kanoniki dali postaviti dvojne gospodarskih poslopij med kapiteljsko hišo in obzidjem, zaradi katerega se je vnel spor med mestom in kapitljem³³. Kletna okna na ajdovo zrno v severnem traktu kažejo na to, da je v tem delu vsaj deloma ohranjena prvotna gradnja iz srede šestnajstega stoletja. Po požaru leta 1576 so v prvih desetletjih sedemnajstega stoletja proštijo razširili tako, da je dobila današnjo zasnovo, to je sklenjeno pozidavo štirih traktov, ki obkrožajo pravokotno dvorišče. Leto dokončanja te zidave nam sporoča letnica 1623 na sklepnem kamnu glavnega proštjskega portala.

Novomeška kapiteljska cerkev stoji na hribu in hkrati v mestnem predelu, ki nikoli ni premogel trgovske dejavnosti. Pričakovali bi, da so se tukaj v

stoletjih osredotočile cerkvene ustanove in cerkvena posest.

Če pa pogledamo posestno zgodovino Kapiteljskega hriba, vidimo, da zemljišča in stavbe na njem niso bile pretežno v cerkveni lasti. Izjema so seveda tiste cerkvene stavbe, ki jih je kapitelj ob ustanovitvi leta 1493 dobil v patronat in v last. To so bile poleg kapitljske cerkve sv. Miklavža še cerkev sv. Antona in špitalska cerkev Device Marije. Celo tako imenovano kapiteljsko kaščo so zgradili kot del mestnega utrdbenega sistema še pred ustanovitvijo kapitlja³⁴ in je šele kasneje postala njegova last³⁵.

V kolikor naletimo na posamezne primere cerkvene lastnine nad drugimi zemljišči in stavbami, je to bilo predvsem posledica kasnejših nakupov. Dovolj zgovoren je že zgoraj omenjeni podatek o tem, da so meščani darovali zemljišče za postavitev kapiteljske hiše, mežnarije in kapiteljskih gospodarskih poslopij. Iz virov vemo tudi za kasnejše spore med kapitljem in mestno občino in to ne samo zaradi že omenjene zidave gospodarskih poslopij preblizu obzidja, temveč tudi zaradi hišice, ki si jo je postavil kapiteljski organist poleg prostora, namenjenega za protiturski signalni ogenj³⁶. Po kapiteljskem urbarju iz leta 1658 je imel kapitelj v lasti več vrtov med Gorenjimi vrati, kapiteljsko kaščo in obzidjem, vendar jih je vsaj deloma pridobil z nakupi³⁷. Med "običajnimi" stavbami sta po podatkih iz arhiva mestne občine Novo mesto na prelomu 18. in 19. stoletja³⁸ samo hiši na sedanji Muzejski ulici št. 13³⁹ in na sedanji št. 14⁴⁰ sodili pod kapitelj in sta verjetno naslednici prvotnih kapiteljskih gospodarskih poslopij.

Tudi poslopje križatije z vrtom in gospodarskimi stavbami si je komenda pridobila šele leta 1724 z nakupom⁴¹. H Kastelčevemu beneficiju je

³⁴ Tako Janko Jarc navaja letnico njene izgradnje in sicer 1432, vendar brez navedbe vira. J. Jarc, "Iz preteklih stoletij Novega mesta", Novo mesto; kulturnozgodovinski vodnik, Novo mesto 1976, str. 39.

³⁵ Po franciscejskem katastru je bila kašča leta 1825 očitno kapiteljska last.

³⁶ I. Vrhovec, op. cit., str. 55-56.

³⁷ Kos, op. cit., str. 99 in 107. Z nakupi pridobljeni so bili nedvomno tisti vrtovi, od katerih so kanoniki plačevali mestni občini letne dajatve.

³⁸ Arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo Krajino, fond Mestna občina Novo mesto. Podatke iz tega vira mi je ljubeznivo posredovala Marjeta Matijević, za kar se ji na tem mestu zahvaljujem.

³⁹ Po podatkih, omenjenih v zgornji opombi, je leta 1807 tukaj stanoval kirurg, ki je sodil k proštiji, hiša pa je bila kapiteljska last. Sredi 19. stoletja je bila tu bolnišnica, cf. Janko Jarc, "Leopold Piciglas - letopisec Novega mesta", Dolenjski zbornik 1985, Novo mesto 1986, str. 180.

⁴⁰ Do leta 1808 sta bili na tej lokaciji dve hišni številki, ki sta bili tedaj združeni v eno enoto. V eni od teh hiš naj bi bila v kapitljskem arhivu omenjena scola cantorum.

⁴¹ Ludvig Modest Golia, "Križatija v Novem mestu", Novo mesto 1365-1965, str. 149.

³¹ KANM, f. XXXIV.1, št. 2, objavljeno v Mittheilungen, 1865, str. 40.

³² Ker je sedanje proštjsko dvorišče kasnejšega nastanka, je razumljivo, da arheološke sonde, ki so jih naredili ob zadnji obnovi proštije, niso dokazale obstoja drugega vodnjaka na dvorišču.

³³ D. Kos, op. cit., str. 90.

sodila predhodnica hiše Mej vrti št. 44², hišo na Muzejski ulici št. 12 s pripadajočim obzidjem pa je leta 1803 kupil kanonik Scheschig⁴³.

Novo mesto - Muzejska ulica št. 14.

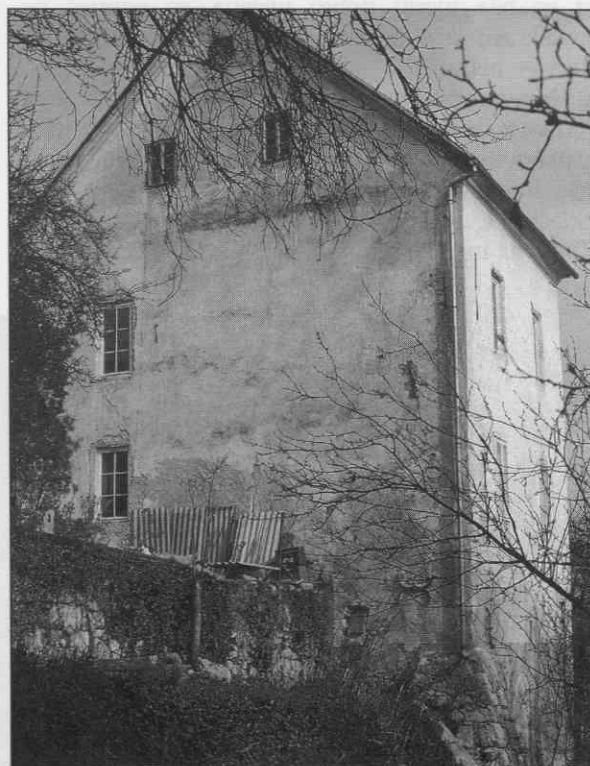
Druge hiše in parcele so pripadale revnejšim obrtnikom, kasneje tudi mestnim uradnikom. Hiše so bile večinoma pritlične, nereprezentativnega videza, v ozadju hiš in v prostorih med njimi so ležali vrtovi. Vzdolž nekdanjega južnega mestnega obzidja je bila v času franciscejskega katastra parcelacija izjemno drobna - tod je nastal najrevnejši mestni predel, Breg, z značilnim nizom lesenih breških hišic. Takšno gradbeno zasnovo ima ta predel še danes.

Če primerjamo Novo mesto in njegov Kapitelj z najbližjo sorodno urbano zasnovo, z Zagrebom, lahko ugotovimo naslednje. Za stari Zagreb je še bolj kot za Novo mesto značilna izrazita dvojnost. Zagreb je, kot je znano, nastal iz dveh samostojnih delov, iz Gradca, ki je bil meščanska naselbina, in iz Kaptola, ki se je razvil ob leta 1093 ustanovljenem škofijskem sedežu in v 12. stoletju nastajajočem stolnem kapitlju⁴⁴. V 13. stoletju stolni kanoniki niso imeli skupnega stanovanja, zato jim je škof dajal na razpolago svoj dvorec in hiše⁴⁵. Še v začetku 16. stoletja so škof in kanoniki prebivali v starem škofijskem dvorcu. Do leta 1521 je bil zgrajen nov in močno utrjen škofijski dvorec. Postopoma pa so od 16. stoletja dalje vzdolž sedanje Vlačke ulice gradili kanoniške hiše, tako da je na Kaptolu nastalo "kapiteljsko mesto" s katedralo, škofijskim dvorcem in vrsto bolj ali manj reprezentančnih kanoniških hiš⁴⁶. Šele sredi 19. stoletja

sta bili obe naselbinski jedri sedanjega Zagreba, to sta Kaptol in Gradec oziroma Gornji Grad združeni v enotno urbano tvorbo.

Tudi v Ljubljani je po ustanovitvi ljubljanske škofije leta 1461 na prostoru sedanjega semenišča stala skupina kanoniških hiš. Kasneje, ko so jih podrli, so postopoma zgradili nove kanoniške hiše ob sedanjem Ciril-Metodovem trgu. Vendar hiše in zemljišča niso bili last stolnega kapitlja, temveč kanonikov.

Novo mesto torej v tem ni sorodno mestom, kjer so bili ustanovljeni stolni kapitlji. V njem se nikoli ni razvila kanoniška četrt. Temu je po eni strani botrovala papeška ustanovitvena določba, ki govori o tem, da naj prošt in kanoniki živijo pod skupno streho in se hranijo pri isti mizi⁴⁷, po drugi pa relativna revščina kolegialnega kapitlja, visoki davki, druge dajatve in vrsta denarnih težav, o katerih poroča tudi Vrhovec⁴⁸.

Nekdanji mestni obrambni stolp, Mej vrti št. 12.

Kot sem že uvodoma poudarila, je posebnost Novega mesta prav v tem, da njegovo najvišjo strateško točko obvladuje kapiteljska cerkev in ne

⁴² Vir pod opombo št. 36.

⁴³ Gre za nekdanji mestni obrambni stolp, ki je bil konec 18. stoletja preurejen v stanovanjsko hišo, ki je sodila pod Straussov beneficij in jo je tega leta kupil kanonik Scheschig na dražbi.

⁴⁴ Nada Klaić: *Povjest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976, str. 269.

⁴⁵ Ibid, str. 270.

⁴⁶ Lejla Dobronić: *Zagrebački Kaptol i Gornji Grad nekad i*

danas, Zagreb 1986, str. 93-100.

⁴⁷ Ustanovna listina papeža Aleksandra iz leta 1494, objavljeno v *Mittheilungen* 1865, str. 37.

⁴⁸ I. Vrhovec, op. cit., predvsem str. 205-207 in 210-219.

grad. V tej potezi Novemu mestu ni para v slovenskem celinskem srednjeveškem urbanističnem gradivu. Zato ga Gregorič primerja z "municipalno organiziranimi" mesti sredozemskega kulturnega kroga⁴⁹. Podrobnejša zgodovinska analiza nam seveda pokaže, da je podobnost Novega mesta in njegovega Kapitlja s sredozemskimi mesti le naključna. Povrhu vsega tudi v zahodno- in srednjeevropskem prostoru ne manjka mest, ki niso nastala v zavetju gradov. V to vrsto je treba šteti predvsem dve genetski vrsti mest. Prva so takimenovana škofovska mesta, ki se je njihov razvoj naslonil na načeloma starejšo, še iz antike izvirajočo naselbinsko tradicijo, iz katere je zraslo cerkveno središče, ob njem pa tudi srednjeveško mesto. Druga so "kraljevska mesta", ki so načeloma mlajšega nastanka, seveda povezanega z razvojem visokosrednjeveških držav, kot so bile v naši bližini Češka, Madžarska in avstrijske dežele. Ustanavljali so jih vladarji in to predvsem iz vojaških in političnih razlogov. Gospodarsko močna mesta, ki so bila hkrati dobro utrjena, so namreč pomenila trdno oporišče pri utrjevanju in širitvi vladarjeve oblasti.

Novo mesto je po svojem nastanku nedvomno sodilo v drugo skupino visokosrednjeveških mest. Ustanovitev kolegialnega kapitlja je seveda pomenila še en korak Habsburžanov k utrditvi njihove oblasti na Kranjskem. Vendar je z ustanovitvijo Karlovca in z zmago nad Turki pri Sisku strateško

slednjih stoletjih se tudi ni krepila njegova vloga - politični pomen Novega mesta usahnil. V nacerkvenega središča. Tako kot kapiteljska cerkev nikoli ni bila do konca zgrajena v skladu z idealnim stavbnim programom, je tudi novomeški Kapitelj ostal kot palimpsest s še sedaj berljivimi razvojnimi fazami od predurbane naselbine, preko visokosrednjeveške mestne četrti, ki jo je kronala zidava gotske kapiteljske cerkve, do baročnega predela s proštijo, križatijo in bujnimi vrtovi. In prav to prepletanje zgodovinskih in spomeniških prvin daje novomeškemu Kapitlju posebno, nepopovljivo vrednost, nam pa nalaga dolžnost, da njegove vrednote ohranimo tudi zanamcem.

Da polpretekli čas ni imel posluha za urbanistične vrednote Kapiteljskega hriba, nam dokazujejo moteči posegi v njegov prostor. Naj omenim samo nekaj primerov. V 30. letih so tik pod kapiteljskim prezbiterijem, na sedanjem Prešernovem trgu zgradili Prosvetni dom, ki sam po sebi pomeni relativno kvalitetno arhitekturo funkcionalističnega sloga, vendar zaradi svoje višine in neprimerne lokacije moti silhueto tega dela mesta. Še bolj moteča je stavba nekdanje zobne poliklinike, Mej vrti št. 5. Najhujši urbanistični poseg, ki je grozil Kapitlju, se na srečo ni uresničil. Če bi namreč izvedli leta 1944 nastali načrt arhitekta Božidarja Gvardjančiča, bi porušili vse stavbe na Kapitlju, vključno s sv. Miklavžem in proštijo, in "na zeleni trati" zgradili stanovanjske bloke.

Novo mesto - franciscejska katastrska mapa (hrani Arhiv RS).

⁴⁹ J. Gregorič, "Slovenska mesta in trgi", Kronika slovenskih mest, VII, 1940, št. 4, str. 197.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Rolle des Kollegiatskapitels bei der Stadtplanung von Novo mesto

Aufgrund historischer Tatsachen und der morphologischen Analyse der Stadt und ihrer Stadtteile, in unserem Falle des Kollegiatskapitels, stellt die Autorin ihre Hypothese auf über die Entwicklung dieses Raumes seit seiner vorurbanen Phase. Sie analysiert die Besonderheiten der morphologischen Struktur des Kollegiatskapitels und legt die Stadtplanung von Novo mesto im Vergleich zu anderen Städten in Slowenien und im weiteren europäischen Raum dar. Am Ende der

Abhandlung stellt die Autorin fest, daß Novo mesto samt dem Kollegiatskapitel zu einer urbanistisch-genetischen Kategorie der sogenannten "Kaisers-tädte" gehört, für welche charakteristisch ist, daß sich in ihrer Anlage nicht der Sitz des Feudalherrn befindet. Diese privilegierte urbanistische Position erlangte mit der Gründung des Kollegiatskapitels die Kapitalkirche des Hl. Nikolaus. Wegen ungünstiger Umstände in den späteren Jahrhunderten entwickelte sich das Kollegiatskapitel von Novo mesto nicht zu einem repräsentativen Kirchenviertel, sondern es kam sogar zu einer Pauperisierung dieses Stadtteils. Sein Wert ist trotzdem groß, haben sich in seiner urbanistischen Anlage doch die Spuren einer sich über mehrere Jahrhunderte erstreckenden Siedlungsentwicklung erhalten.